

Szakmai-politikai nézetek és ideológiák az V. Nevelésügyi Kongresszuson

Darvai Tibor*

Jelen tanulmány célja az, hogy néhány történeti és szociológiai összefüggés feltárásának segítségével bővítse ismereteinket az 1970-es évek egyik jelentős szakmai és oktatáspolitikai eseményéről, az V. Nevelésügyi Kongresszusról. Vizsgált témánknak kevés szakirodalma van, s ezek többsége is csak érintőlegesen foglalkozik a Kongresszus szerepével (Báthory, 2001; Halász 1984; Kelemen, 2003, 2007, 2015; Trencsényi, 2011). A kutatás a hatvanas évek második felének politikai helyzetének felvázolása után arra keresi választ, hogy milyen csoportok vettek részt, és, hogy ezek a csoportosulások milyen szakmai-ideológiai nézeteket képviseltek a Kongresszuson. Eredményeink szerint a kongresszus az új gazdasági mechanizmus ellenes politikai, szakszervezeti és pedagógiai erőfóruma volt, s a résztvevők szakmai-ideológiai nézeteikben az 1961-es iskolareform elveit hirdették.

Kulcsszavak: V. Nevelésügyi Kongresszus, szakmai-ideológiai nézetek, oktatáspolitikai

A kádári politika az 1960-as évek második felében

Az 1956 végétől fokozatosan kiépített Kádár-rendszerben a hatvanas évek közepétől kezdve jelentős gazdasági, politikai és társadalmi változások mentek végbe. A politikai vezetés számára realizálódott, hogy az életszínvonal-emelés-politikája nem valósítható meg az alapjaiban a Rákosi-korszakból örökölt, de 1957-et követően sorozatos korrekciókon átesett gazdaságirányítási rendszer radikális reformja nélkül (Berend, 1974, Berend, 1983). A hatvanas évek eleji gazdasági visszaesés (Bauer, 1981) azt is mutatta, hogy az ortodox szocialisták (sztálinisták) gazdaságpolitikája (tétesítés, kisipar visszaszorítása) nem hozta el a várt gazdasági eredményeket és velük szemben jelentek meg az őket bíráló reformpárti közgazdászok és MSZMP-s gazdaságpolitikusok. Az MSZMP KB 1965-ös márciusi állásfoglalása már jelezte a megváltozott helyzetet (Vass, 1968. 132.), s az 1965. novemberi MSZMP KB állásfoglalás pedig már kimondta, hogy „nem szabad... késlekednünk a szükséges reformokkal” (Vass, 1968. 238.). Egy évvel később – 1966 májusában – az MSZMP Központi Bizottsága határozatot hozott a gazdasági reform megvalósításáról (Vass, 1974. 451–481.). A gazdasági reformot a pártvezetés új gazdasági mechanizmusnak nevezte el és 1968. január 1-jén került bevezetésre.

Az új gazdasági mechanizmus a vállalatoknak nagyobb szabadságot adott, lazított a tervutasításos rendszeren és a központilag megállapított árviszonyok helyett a piaci kereslet-kínálat törvénye alapján új árrendszert vezetett be. Lényegében a mechanizmus piaci elemeket iktatott be a szocialista gazdaság rendszerébe, és megpróbálta a kommunista politikai rendszert a piacgazdasággal összepárosítani (Komai, 2005).

A politikai és gazdasági irányváltás az MSZMP-ben is megjelent. A párton belüli erőviszonyok megváltoztak és a Fock Jenő, Nyers Rezső és Fehér Lajos nevével jelzett a gazdasági élet megreformálását szorgalmazó „reformpárti” politikai csoport került Kádár János jóváhagyásával az állampárt hierarchiájának a csúcsára. A gazdasági reform egyik fő kidolgozója Fock Jenő 1967. április 14-én a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke lett.

* A Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje. E-mail: darvai.tibor@gmail.com

Azonban a gazdaság reformját támogató kádári vezetés nem volt könnyű helyzetben a szocialista táborban. 1964 októberében, a Kádárt 1956 novemberében Magyarország élére tevő, *Nyikita Hruscsovot* az SZKP-én belüli politikai ellenfelei leváltották, és utóda *Leonyid Brezsnyev* lett. *Huszár Tibor* (2003) könyvéből jól tudjuk, hogy ez a politikai személycsere mennyire rosszul érintette a *Hruscsov* embereként regnáló *Kádár Jánost*. Brezsnyev elődjével szemben keményvonalas sztálinista politikát hirdetett, amely ugyancsak kedvezőtlen politikai klímaként értelmeződött a magyarországi szocializmus gazdasági rendszerét megreformálni kívánó kádári vezetés számára. Továbbá az 1968-as augusztusi csehszlovákiai katonai intervenció is nehezítette a reform helyzetét. Hisz az *Alexander Dubček* vezette „prágai tavasz” is reformkísérletként értelmezhető, kísérlet volt „az emberarcú szocializmus” megteremtésére. A „prágai tavasz” eltiprásával egyértelművé vált, hogy a hegemoniára törekvő sztálini típusú szocialista berendezkedés semmilyen reformkísérletet nem tűr el a szocialista blokk államain belül (*Huszár, 2003*). Mindezek a külpolitikai események negatívan hatottak a magyar reformra, s egyben előrevetítették a későbbi, hetvenes évek eleji leállítást.

A párton belüli gazdaságpolitikai szembenállás (sztálinisták vs. reformpártiak) leképeződött a kultúra, a szellemi élet területére is. Hiszen a mechanizmus bevezetése egyben azt is jelentette, hogy a szocializmus reformálható. A szocialista ideológia főbb jellemzője nem a „merevség”, hanem adott korlátok között – a tulajdonviszonyok radikális átalakulása és az MSZMP politikai hegemoniájának megsértése nélkül – a változtathatóság. Ez nagy újításként jelent meg a társadalom jelentős része előtt (*Heller, 1997*).

A hatalmi konfliktus az oktatáspolitikai mezőben is megjelent. Eközben a származás szerinti kategorizálás 1963-as megszüntetésének hatására a társadalmi egyenlőtlenségek tovább növekedtek, a munkásság számára a mobilitási esélyek sem emelkedtek (*Kemény, 1967*), valamint szociológusok kimutatták, hogy a kádári szocialista berendezkedés nem jár kéz a kézben a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenésével a különböző rétegek számára (*Ferge, 1969*). Az oktatáspolitikai szintjén eldöntendő kérdéssé vált, hogy a szocialista berendezkedés legitimációjaként létrehozott általános iskolát elvégző, tizennegyedik életévük körül járó Ratkó-gyerekekből szakmunkások legyenek vagy általánosan művelt érettségizettek. Ebben az összetett politikai helyzetben a szocialista pedagógusok nagy része a fennálló szocializmus baloldali ellenzékéhez, az offenzív ideológiát hirdető, piacellenes gazdasági érdekcsoportokhoz csatlakozott.

A Magyar Pedagógiai Társaság újjáalakulása és az V. Nevelésügyi Kongresszus

Az MSZMP reformszárnyának hatalomra kerülésével és az új gazdasági mechanizmus bevezetésével egy időben 1967. április 21-22-én újjáalakult a Magyar Pedagógiai Társaság (MPT) (*Nagy, 1978. 85-86.*). Az MPT elnöke a Kossuth Lajos Tudományegyetem korábbi rektora és egyetemi tanára *Jausz Béla*, alelnöke az OPI főigazgatója *Szarka József*, főtítkára pedig a neveléstörténész *Simon Gyula* lett. Az MPT felett a felügyeleti jogot a Pedagógusok Szakszervezete gyakorolta, ennek titkára az új gazdasági mechanizmus ellenes beállítottságú *Péter Ernő* volt. A neveléstudományi szakirodalom ellentétesen ítélte meg az MPT megalakulását. *Mészáros István* (1992) szerint a Magyar Pedagógiai Társaság a pártállam és a szocialista ideológia legitimációját végezte el, ezzel szemben *Trencsényi László* (2007) amellet érvelt, hogy az MPT létrejötte többszereplőssé tette az oktatáspolitikai mezőt, vagyis az MSZMP által vezérelt oktatási rendszer monolit jellegét oldotta a szakmai szervezet. Ugyanakkor *Trencsényi László* (2011) *Báthory Zoltán* (2001) metaforáját felhasználva a maratoni sereg egyik táboralapító helyének is tekinti a Kongresszust. *Kelemen Elemér* egy tanulmányában civil szerveződésként értel-

mezte az MPT-t, amely felett az állam és a szakszervezet is gyámkodott (*Kelemen, 2015. 195.*). *Báthory Zoltán* az „oktatási reformszellő” első jeleként értelmezte az MPT megalakulását (*Báthory, 2001. 132.*).

Az MPT főtítkárának 1979-es visszaemlékezése szerint az MPT életében az első csomóponttá az 1970-es V. Nevelésügyi Kongresszus vált (*Simon, 1979. 9.*). Az első elképzelések szerint 1968-ra tervezték összehívni a kongresszust, de végül 1970 szeptemberében került megrendezésre az esemény. Az 1970-es időpont azért is tűnt megfelelőbbnek, és vált is azzá, mert az 1945-ös események negyedszázados évfordulója is erre az évre esett, valamint novemberben tartotta az MSZMP X. kongresszusát, s az MSZMP új gazdasági mechanizmus ellenes, „rendpárti” erőinek hivatkozási pontként szolgálhatott a Nevelésügyi Kongresszus.

A kongresszus szervezőbizottságának elnöke a korábban említett szakszervezeti vezető *Péter Ernő* volt. A bizottság tagjai között megtalálhatjuk *Nagy Sándort* az ELTE Neveléstudományi Tanszékének professzorát, aki az 1954 és 1959 között a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatója volt; *Ágoston Györgyöt* a Szegedi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézetének tanszékvezetőjét, aki az 1950-es évek elején az MTA Pedagógiai Főbizottságának elnöke és a Tudományos Minősítő Bizottság tagja is volt; *Erdey-Grúz Tibort* az első Nagy Imre-kormány oktatásügyi miniszterét, aki 1970-től az MTA elnökeként is funkcionált; a tantervelméleti szakember *Faludi Szilárdot*, aki ekkor a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont tudományos fősztályvezetője és az 1950-es évek elején a Közoktatásügyi Minisztérium és a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa volt, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont igazgatóját *Zibolen Endrét*, aki az ötvenes években szintén a PTI munkatársa volt; *Szarka Józsefet* az OPI főigazgatóját; *Kiss Árpádot* az OPI főiskolai tanárát; *Miklósvári Sándort*, aki ekkor a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetője és a korábban már említett *Simon Gyulát* is. A kongresszus elnöke pedig az ELTE egyetemi tanára és akadémikusa *Ortutay Gyula* lett. A felsorolt nevekből olyan kép rajzolódik ki előttünk, amely szerint a kongresszus résztvevői az 1950-es évek oktatásirányítói és az 1961-es iskolareform kidolgozói és támogatói közé tartoztak, s ezen oktatáspolitikai csoport fő jellemzője az volt, hogy egyik részük már az 1958-as oktatáspolitikai változásokkor, másik részük pedig az iskolareform 1964-1965-ös korrekcióját követően elveszítette ágazati-irányítói szerepét.

Ahogy a Magyar Pedagógiai Társaság, úgy az V. Nevelésügyi Kongresszus szerepét is különbözőféleképpen értékelte a hazai neveléstudományi szakma. *Kelemen Elemér* szerint a Kongresszus „tartalmi irányt és szervezeti keretet adott a pedagógusszakma önvizsgálatának” (*Kelemen, 2015. 195.*), *Báthory Zoltán* pedig azt hangsúlyozta ki, hogy a reform igényét a neveléstudományi szakma és nem a politikai kezdeményezte, valamint *Báthory* a kongresszus ajánlásai és az 1972-es párthatározat között összefüggést lát. *Halász Gábor* (1988) szerint a kongresszus tevékenységében a szakmai-pedagógiai munka mellett megjelent az oktatási rendszer politikai-ideológiai alapú politikaintegrációja, s a nagy újítás pedig az oktatás ügye melletti társadalmi mozgósítás lett. Kutatásunk alapján úgy látjuk, hogy a baloldali MSZMP-s politikusok támogatása okán, illetve a felsorolt neveléstudományi szakemberek szakmai-pedagógiai nézetei miatt a Kongresszus az 1961-es iskolareform érdekeit-értékeit védte, valamint a résztvevő tagok igyekeztek az Új Gazdasági Mechanizmus oktatásügyre gyakorolt hatását csökkenteni.

Az V. Nevelésügyi Kongresszuson megjelenő szakmai-politikai nézetek, ideológiák

Ahogy korábban említettük az V. Nevelésügyi Kongresszus után nem sokkal került megrendezésre az MSZMP X. Kongresszusa. Mindkét eseményen a fő referátumot *Aczél György*¹ tartotta, aki 1967-től a kulturális élet ellenőrzésével lett megbízva. Nevelésügyi Kongresszusi beszédében Aczél beszélt a mechanizmus eredményeiről és arról, hogy mechanizmusnak milyen oktatásügyi következményei vannak (*Kiss, 1971. 252. II. kötet*). A kádári vezetés politikájának üzenete egyértelmű volt az egyébként mechanizmus ellenes pedagógusok, oktatásügyi szakemberek számára: a társadalmi-gazdasági élet minden területén a helyes, legitimált utat – az új gazdasági mechanizmust – az MSZMP már kijelölte, ettől eltérni nem szabad. A nevelésügyi munkatársainak feladata a párt által kiszabott feladatok implementációja. Minden, ami a kongresszuson történik az csak a párt jóváhagyásával valósulhat meg. A X. Kongresszuson és a V. Nevelésügyi Kongresszuson elmondott aczéli ideológia szerves része volt a fizikai dolgozók és a munkás-paraszt származású gyermekek egyetemi továbbtanulásának segítése, és az ennek a fényében értelmezhető értelmiség-ellenes ideológia is, amely azt mondta ki, hogy az értelmiségi családból származó gyerekeknek nem kell feltétlenül a felsőoktatásba kerülniük (*Kiss, 1971. 259. II. kötet; Aczél, 1971*).

Szimbolikus az is, hogy *Aczél György* mellett, vagy inkább *Aczéllal* szemben *Gáspár Sándor*² az új gazdasági mechanizmus egyik legfőbb ellenzője is tartott referátumot. Gáspár szerint ahhoz, hogy a szocialista iskolát fejleszteni lehessen, nem a pedagógiát kell elsősorban javítani, hanem „fokozni kell valamennyi nevelési tényezőben a szocialista eszmeiséget, tudatosságot.” (*Kiss, 1971. 14. I. kötet*). Eszerint nem a pedagógiai tudás az alapvető feltétele a jó iskolának, hanem a szocialista ideológia. Vagyis az ideológiai pártosságnak meg kell előznie a pedagógiai szakmaiságot, és a pedagógiai önmagában nem értelmezhető, csak szocialista köntösben.

Péter Ernő Pedagógus Szakszervezeti vezetőként referátumában felvázolta azt az ideológiát, amelyben a kongresszusnak mozognia kell. Ennek egyik legfontosabb eleme a hatvanas évek eleji iskolareform ideológiájának elfogadása, és a munkás-paraszt származású tanulók iskolai eredményességének elősegítése. *Péter* reflektált az iskolareform leállítására, s annak egyik mozzanatára is, és kijelentette, hogy „az élet követelményeinek tettünk eleget akkor is, amikor megszüntettük a gimnáziumokban az 5+1-es oktatást, mert nem volt realitása.” (*Kiss, 1971. 22. I. kötet*). Ellentmondásosnak tűnhet az, hogy az 1961-es iskolareform ideológiáját hirdető *Péter* helyesli annak egyik szimbolikus elemének (5+1-es oktatási forma) eltörlését. Azonban felvetődik a kérdés, hogy *Péter Ernő* 1970-ben mondhatta volna-e azt a nagy nyilvánosság előtt – ahol *Aczél György* is jelen volt a résztvevők között – hogy alapjában hibás a kádári politika? Természetesen nem, s így már könnyen feloldható *Péter* ideológiájában a két egymásnak ellentmondó állítás. Továbbá *Péter* kerülte, illetve alig beszélt az új gazdasági mechanizmus politikájáról, s csak annyit említett meg, hogy az oktatási rendszerben nem szabad automatikusan alkalmazni ugyanazokat az intézkedéseket, amelyeket a népgazdaságban (*Kiss, 1971. 24. I. kötet*).

A kongresszus munkáját öt szekcióban végezte és a szekciók végül a Kongresszus ajánlásaiban foglalták össze mondanivalójukat. Emellett témabizottsági jelentéseket is megfogalmaztak a Kongresszus résztvevői, azonban ezek – a témabizottságok jelentései és a Kongresszus ajánlásai – a nyilvánosságnak szóltak, a szekcióban elmondott beszédek kevésbé, s emiatt a szekció voltaképpen a fő mondanivaló kibontásának a helye volt. Az első témabizottságot *Erdey-Grúz Tibor* vezette. A szekció témája „*A gazdasági-társadalmi és tudományos-techni-*

1. *Aczél György* 1958 és 1967 között a művelődésügyi miniszter első helyettese volt, 1996-tól az Agitációs és Propaganda Bizottság tagja, majd 1969-től annak vezetője lett. 1967–1974-ig kulturális KB titkár, 1970-től pedig az MSZMP PB tagja.

2. *Gáspár Sándor* ekkor a SZOT elnöke.

kai fejlődésnek az iskolai nevelésre és oktatásra kiható fő tényezői" lett. A második szekció elnöke *Ágoston György* volt, a szekció neve pedig „*Korunk nevelési feladatai és a nevelési tényezők együttműködése*” lett. A harmadik szekció elnöke *Miklósvári Sándor* volt, a szekció pedig „*A pedagógus hivatás és továbbképzés*” kérdéskörével foglalkozott. A negyedik szekció elnöke *Nagy Sándor* volt, a bizottság pedig „*A neveléstudomány helyzete, feladatai, intézményei, kapcsolatai más tudományokkal*” témát dolgozta fel. Az utolsó, ötödik szekció elnökeként *Hantos János* funkcionált, a bizottság „*A közoktatási irányítás korszerűsítése*” témakört vizsgálta. Most pedig nézzük meg azt, hogy az egyes szekciókban milyen szakmai-politikai nézeteket, ideológiákat képviseltek a résztvevők.

A gazdasági-társadalmi és tudományos-technikai fejlődésnek az iskolai nevelésre és oktatásra kiható fő tényezői szekció munkája

Az *Erdey-Grúz Tibor*, MTA elnök vezette szekció felszólalói között megtalálhatjuk többek között *Kalmár László* akadémikust, a JATE matematika professzorát, *Bakonyi Pált*, az OPI főigazgató-helyettesét, *Pirisi Jánosnét*, szigetvári szakfelügyelőt, *Csoma Gyula*, OPI tanszékvezetőt, *Bíró Verát*, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetőjét, *Kálmánchey Zoltánt*, a pécsi Tanárképző Főiskola igazgatóhelyettesét, *Kakucsai Gézát*, a debreceni dolgozók általános iskolájának igazgatóját, *Kilián Józsefet*, a Budapesti Műszaki Egyetem docensét és *Kövér Árpád*, miskolci szakközépiskolai tanárt is. A szekció résztvevői munkájuk során igyekeztek az 1961-es oktatási reform elveit és a tudományos-technikai fejlődésben végbement változásokat összeegyeztetni. Ez utóbbira reflektálva itt találhatjuk a legtöbb nem bölcsész-pedagógus képzettségű kongresszusi tagot.

A politechnikai oktatás kérdésköre a szekció munkájának permanens eleme volt, hisz az iskolareform talaján állva úgy vélték, hogy az általános műveltség mellett a politechnikai oktatás készítheti fel a gyermekeket a társadalomban bekövetkező gazdasági-technikai változásokra (*Kiss, 1971. 56. I. kötet*). Vagyis a szekció résztvevői a hatvanas évek eleji iskolareform elveit összeilleszthetőnek találták a megváltozott gazdasági, társadalmi környezettel.

Reflektálva az iskolareform korrekciójára, 1970-ben már másképp látták a szekció résztvevői a politechnikai oktatás helyzetét. A politechnikai oktatás elve alapvetően helyes, azonban annak nem egy bizonyos szakmára kell felkészítenie a gyermekeket – ahogyan korábban gondolták – hanem a képzés lényege, hogy olyan általános tudást adjon, amelynek segítségével a felnövekvő generáció reflektálni tud a mindennapi életben bekövetkező változásokra. Az új ideológia szerint a politechnikai oktatásnak nem szaktudást, hanem általános képzettséget kell adnia. Ezt az elvet a szekció résztvevői így fogalmazták meg: „Bizonyára *Marx* és *Lenin* elgondolásainak vulgarizálása volt az, amikor a politechnikai képzést meghatározott szakmára való előkészítésként fogtuk fel, és nem – eredeti értelemben – mint a koronként változó technikai kultúra alapelemeinek elsajátíttatását” (*Kiss, 1971. 58. I. kötet*).

Ugyanakkor a hatvanas évek eleji ideológiának nem csak egyfajta átértelmezésének, felfrissítésének lehetünk szemtanúi, hanem a korábbi elvek védelmezésének is. *Bakonyi Pál* felszólalásában az egyes iskolatípusok tartalmáról és azok struktúrájáról beszélve megállapította, hogy a hatvanas évek elején megalkotott új szakközépiskola szervezeti struktúrája helyes volt és helyes 1970-ben is. Viszont az implementáció során tapasztalható hibák abból következtek, hogy az új iskolatípus tartalmi megalapozása a hatvanas évek elején még nem volt képes szinkronban lenni a kialakított iskolatípus struktúrájával – hiszen annyira új volt –, azonban ez a tartalmi hiba meg fog szűnni, ahogyan egyre több lehetőség lesz az új módszerek és eredmények összegzésére (*Kiss, 1971. 20-22. II. kötet*).

A korunk nevelési feladatai és a nevelési tényezők együttműködése című szekció munkája

Az *Ágoston György* vezette szekció munkájában részt vett *Petrikás Árpád*, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem docense, *Illés Lajosné*, az OPKM osztályvezető-helyettese, aki korábban az ONI munkatársa és az ötvenes években a Köznevelési Minisztérium csoportvezetője volt, *Szabadi Ilona*, az OPI főiskolai docense és az MPT kisgyermeknevelési szakosztályának tagja, *Lénárd Ferenc*, az MTA Pszichológiai Intézetének tudományos osztályvezetője és *Kelemen Elemér* is, aki ekkor Kaposváron a megyei továbbképzési kabinet vezetője volt. A szekció munkájáról már az is sok mindent elárult, hogy elnevezésében a „nevelés” és nem az „oktatás” kifejezés szerepelt. Ez is reflexió az 1961-es iskolareformra, hisz a reform kidolgozói úgy gondolták, hogy a munkás-paraszt származású diákok hátrányát a nevelőiskolával lehet csökkenteni, és a világnézeti nevelés is ebben a formájában lehet hatékonyabb, s nem az intellektus túlzott hangsúlyozásával. Ennek fényében érthető, hogy a szekció tagjai kritizálták koruk iskoláját, mondván a tananyag elsősorban a tanulók intellektusát formálja és „a világnézeti, morális, az egész ember formálásának integráló szerepe alig domborodik ki iskoláink nevelőmunkájában” (*Kiss*, 1971. 86. I. kötet).

Ugyanakkor az iskolai oktatás nevelői funkciójának hangoztatása mellett a gimnáziumok esetében a szekció a „szocialista értelemben vett individualizáció”-t hangsúlyozva helyeselte a gimnáziumok esetében a szakosított tantervű osztályok bevezetését (*Kiss*, 1971. 76. I. kötet). A bizottság ajánlta azt is – az 1961-es iskolareform talaján állva –, hogy a gimnáziumi tanulók is részesüljenek gyakorlati képzésben, mondván amennyiben nem tanulnak tovább, akkor ez az elhelyezkedésüket nagymértékben tudja javítani (*Kiss*, 1971. 77. I. kötet). Ha nem is az 5+1-es képzés visszaállítását javasolta az *Ágoston György* vezette bizottság, de a gimnáziumi munkaoktatás hangsúlyos elemmé vált a középosztályt opponáló, értelmiségellenes, hagyományos baloldali szakmai-politikai ideológiájuknak. A képviselt ideológiának megfelelően, ha burkoltan is, de a szekció résztvevői reagáltak az új gazdasági mechanizmusra és ennek keretében elfogadták az anyagi motiváció szerepét a munkavégzésben, de kiemelték, hogy erkölcsi szempontból megkerülhetetlen a tanulók önzetlen társadalmi munkája (*Kiss*, 1971. 74. I. kötet).

Lénárd Ferenc referátuma azért is fontos témánk szempontjából, mert *Lénárd* a marxista pszichológia, a fejlődéslélektan és a gyermeklélektan eredményeit ajánlta a kongresszusnak és a pedagógusoknak a köznevelés továbbfejlesztésére (*Kiss*, 1971. 93. II. kötet). Ez azt mutatja, hogy a marxista keretek között értelmezett pszichológia a kongresszus szakmai elképzelésének szerves része volt, s ebben a kontextusban nemcsak antisztálinista éllel, hanem új gazdasági mechanizmus ellenes és egyenlőtlenségcsökkentő ideológiai funkcióval is rendelkezett. *Petrikás Árpád* a szocialista munkaiskola témájával foglalkozott beszámolójában. Mint mondta „az oktatás változatlan struktúrája mellett mintegy „illesztéssel” nem iktatható be az iskolába semmiféle termelési viszony vagy politechnikai elem” (*Kiss*, 1971. 62. II. kötet). Itt *Petrikás*, ha nem is mondja ki, de a megszüntetett 5+1-es oktatási formát kritizálta. Megoldásként az első bizottság által is felajánlott megoldást szorgalmazta. Tehát olyan munkaiskola megvalósítását javasolta, amely a politechnikai képzésen túl a termelőtevékenységet, a gazdálkodást és a munkához való szocialista viszonyt együttesen értelmezve alakítja ki az iskolareform által definiált „mindenoldalúan fejlett szocialista embert”.

A nevelés témakörén belül a közösségi nevelés is az elemzett problémakörök közé került a szekció előadói között. S ennek kapcsán a NÉKOSZ-hoz való attitűd is felbukkant. A kongresszuson megjelent és az 1970-ben egzisztáló szocializmus baloldali ellenzéke a Rákosi-korszakban – 1949-ben – feloszlott NÉKOSZ-t és a kádári megtorlás idején ismét megbélyegzett népi kollégisták szervezetét már pozitívan is értékelte. Azonban a NÉKOSZ Kádár-korbéli felemás rehabilitációja, a „voltak hibák, de...” érvelési mód (*Pataki*, 2005. 462.) a Kongressz-

szus témabizottsági jelentésében megmaradt. A dokumentum kiemelte, hogy „Nevelési rendszerünkben jól szintetizálták hazai haladó hagyományainkat, köztük a *NÉKOSZ pozitív tapasztalatait...*” (kiemelés D. T.) (Kiss, 1971. 90. I. kötet). Az érvelési technika annyiban változott, hogy a NÉKOSZ jó tulajdonságai lettek kihangsúlyozva, ami egyben – látenszen – azt is jelentette, hogy létezik a NÉKOSZ-nak hibás, káros olvasata is, s azt a kongresszus ideológiája, szakmai nézetei és egyben a Kádár-rendszer logikája felől kerülni kell. Megjegyzem, hogy a NÉKOSZ recepciója nagy hasonlóságot mutat Nagy László felemás rehabilitációjával (lásd Sáska, 2008). Ez egyben a Rákosi- és a Kádár-korszak kontinuitását, illetve a két rendszer közötti finom distinkciót hangsúlyozza abban az értelemben, hogy amely szervezetet, vagy személyt a rákosista-sztálinista erők megbélyegeztek, azt az antisztálinista kádári politikai berendezkedés és különösen annak baloldali ellenzéke, amely sztálinista gyökerekkel is rendelkezett, nem vagy felemás módon rehabilitált.

Makarenko is a hivatkozott szerzők közé került a szekció témabizottsági jelentésében (Kiss, 1971. 90. I. kötet). A kongresszus ideológiájához híven *Makarenko* munkásságából elsősorban a fizikai munkára nevelés és a közösségi nevelés pedagógiájának kérdésköre lett kiemelve. *Makarenko* nevének előkerülése kapcsolatban van a hatvanas években kibontakozó *Makarenko* iránti megnövekedett érdeklődéssel (Szokolszky, 1959; Rókusfalvy, 1960; Zrinszky 1964; Pataki, 1964, 1965, 1966, 1969; Boros, 1966). Ugyanis a sztálinista ideológiai nehezéktől megszabadítva *Makarenkót* az antisztálinista pedagógiai erők az 1961-es iskolareform támaszává tették. Így a *Makarenko-renaisszánsz* úgy is értelmezhető, hogy az 1961-es reform alapján álló neveléstudósok kísérletet tettek arra, hogy a sztálini korszakban hérosszá lett *Makarenkóból* és tanításából lehetséges egy nem sztálinista, de baloldali-szocialista pedagógiát megalkotni, mely egyben opponálja a piacelvű politikai elképzeléseket is. Erről referál Pataki Ferenc *Makarenko* monográfiájának egyik kulcsfontosságú mondata: „*Mindmáig Makarenko az egyetlen marxista nevelő, aki úgy formálta önálló gazdasági egységgé nevelőintézményét, hogy az egyetemi rangú tanulmányok kapujáig elvezető általános képzést a legmodernebb technika bázisán kapcsolta össze a rendszeres, mindennapos, nagy jelentőségű társadalmi értékeket alkotó termelőmunkával. Más szóval: elsőként realizálta a »mindenoldalúan fejlett emberek termelésének« egyetlen módszerét*” (Pataki, 1966. 104.) (kiemelés eredeti). Azonban az itt bemutatott *Makarenko*-értelmezés valószínűleg differenciáltabb képet mutat, hiszen másként értelmezte *Makarenkót* egy sztálinista, egy antisztálinista és megint másként egy volt NÉKOSZ-os neveléstudós. Pataki *Makarenko*-olvasata pedig egy köztes, mondhatni hibrid koncepciót képviselt: a népi kollégista múlttal rendelkező antisztálinista neveléstudományi szakember recepcióját. A különböző *Makarenko*-olvasatok kevésbé rajzolódnak ki a kongresszusi anyagok szövegéből, ehhez nagy valószínűség szerint más pedagógiai szövegek bevonására van szükség. Az sem véletlen, hogy a „NÉKOSZ pozitív tapasztalatai” és a makarenkói közösségi nevelés pedagógiája a szekció témabizottsági jelentésében oksági összefüggésbe kerültek, hiszen *Makarenko* revelatív erővel hatott a népi kollégisták mozgalmára (Pataki, 2005).

Ahogy korábban is említettük a Kongresszuson képviselt szakmai és politikai ideológia hangsúlyos része volt a fizikai dolgozók gyermekeinek iskolai eredményességének segítése. Így ennek érdekében szólalt fel Kelemen Elemér is, aki a nevelés és könyv fontosságát hangsúlyozta, valamint szorgalmazta az iskolai könyvtárak kiépítését a kulturális hátrányok csökkentése érdekében (Kiss, 1971. 121–123. II. kötet).

A pedagógus hivatás és továbbképzés kérdésköre az V. Nevelésügyi Kongresszuson

A kongresszuson „A pedagógus hivatás és továbbképzés” szekciónak az a Miklósvári Sándor volt az elnöke, aki ekkor a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezetőjeként és a Tanító folyóirat szerkesztőségi tagjaként is funkcionált. Miklósvárin kívül felszólalt még többek között Székely Endréné, aki korábban az MDP szakpolitikusa és az

ötvenes évek elején az MTA Pedagógiai Főbizottságának titkára is volt, 1970-ben pedig a Budapesti Műegyetem docense lett, *Drien Károly*, a Szegedi Tanárképző Főiskola főiskolai tanára, *Benkő Loránd*, az ELTE egyetemi tanára és rektorhelyettese, *Hegedűs András*, a Szegedi Tanárképző főiskola igazgatója, valamint *Lugossy Jenő*, a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettese is.

A szekció résztvevőinek nagy többsége a pedagógusok „rendi sérelmeit” tette szóvá és nevezte meg a pedagógus lét legnagyobb kerékkötőinek. Ide tartozott a pedagógusok túlterhelése, az adminisztratív teendők növekedése, és emiatt a nevelésre fordítható idő csökkenésének kérdése, valamint az anyagi és erkölcsi megbecsültség hiánya (*Kiss, 1971. 127–162. II. kötet*).

Lugossy Jenő miniszterhelyettesként a pedagógia és a neveléstudomány védelmére kelt, s beszédében a szaktudományokat vonta felelősségre, amiért azok nem segítették a pedagógiát az egyes oktatáspolitikai döntések implementációjában, például a tanulói túlterhelés csökkentésének végrehajtásában (*Kiss, 1971. 157. II. kötet*). Ahogy az egész kongresszuson, így ebben a szekcióban is a felszólalók a nevelésügy legitimációs alapjának az 1961-es oktatási törvényt tekintették. Az 5+1-es oktatási forma hibáit ebben a szekcióban is elismerték, de bevezetését nagy jelentőségű szakmai és ideológiai eseményként értékelték, mondván az új rendszer bevezetésével visszaadták a munkára nevelés tiszteletét, valamint sikerült részt vennie a hagyományos gimnáziumi nevelés bástyáján” (*Kiss, 1971. 137. II. kötet*). Jól látszik, hogy az iskolareformot támogató oktatáspolitikai csoport a tanítóképzői-főiskolai értékrend kiterjesztésében és az egyetemi-tudományos kultúrán alapuló gimnáziumi műveltség visszaszorításában látta megvalósíthatónak az iskolai és társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének lehetőségét. Egy gyöngyösi szakközépiskolai igazgató, folytatva és megerősítve ezt a gimnáziumellenes gondolatmenetet azt mondta, hogy „a szakközépiskolai képzési forma akkor válhatik oktatási rendszerünk egészséges és erőteljes ágazatává, ha mennél hamarabb leveti az őt szülő gimnáziumi burkot” (*Kiss, 1971. 137. II. kötet*).

A nagy nyilvánosságnak szóló témabizottsági jelentés helyesnek tartotta az oktatáspolitikai azon 1962-es döntését, amely kimondta, hogy a Pedagógiai Tudományos Intézet (PTI) és Központi Pedagógus Továbbképző Intézet (KPTI) összeolvadásából létrejött Országos Pedagógiai Intézet (OPI) a pedagógus-továbbképzés két ága közül (ideológiai és szakmai-pedagógiai) az ideológiai továbbképzés az OPI fennhatósága alól kerüljön át a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemére és csak a szakmai-tantárgyi képzés maradjon az OPI-ban (vö. *Sáska, 1992*). Azonban a szekcióüléseken az oktatáspolitikai előbb ismertetett döntését a résztvevők kritizálták és a továbbképzésben (is) megjelenő decentralizációs hullámot a Rákosi-korszakban kialakult monolit továbbképzési rendszer erodálásaként értelmezték (*Kiss, 1971. 143. II. kötet*). Korábban *Bakonyi Pál* (1965) írt arról, hogy az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején két rivális elképzelés versengett a továbbképzési rendszer kiépítésére vonatkozóan az oktatási mezőben. Az egyik szerint visszaállítható az a homogén továbbképzési rendszer, amely az 1953-as 1954-es oktatáspolitikai változások hatására megbomlott, vagyis e nézet szerint a bomlás Nagy Imre miniszterelnökségének és a Nagy Imre oktatáspolitikáját legitimáló 1954-es februári oktatási párthatározat idejére tehető. A másik szerint az új továbbképzési rendszernek a decentralizáción és az önképzésen kell nyugodnia. Nem nehéz kitalálni, hogy az első továbbképzési forma a rákosista-sztálinista, míg a második az antirákosista-antisztálinista csoport érdekeit tükrözte. S ennek nyomán érthető az is, hogy az iskolareform idején csak az egyik elképzelés győzhetett, s ez a második a koncepció volt. Azonban jól látható, hogy az V. Nevelésügyi Kongresszuson megjelenő (rákosista-sztálinista) oktatáspolitikai csoport a továbbképzés kérdéskörében a sztálinista-rákosista elképzelést támogatta.

A neveléstudomány helyzete, feladatai, intézményei, kapcsolatai más tudományokkal című szekcióban megjelenő szakmai és ideológiai nézetek

Szimbolikus az is, hogy vizsgált szekciónk elnöke *Nagy Sándor* az ELTE Neveléstudományi Tanszékének tanszékvezető professzora volt, hisz ezzel a funkcióval mintha *Nagy Sándor* az ötvenes évek végén elvesztett ágazati-irányítói szerepét kapta volna vissza. *Nagy* mellett felszólalt többek között *Kelemen László*, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem egyetemi tanára, *Zibolen Endre*, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont igazgatója, *Arató Ferenc*, az OPKM igazgatója, *Mészáros István*, az ELTE adjunktusa, a volt népi kollégista és a Testnevelési Főiskola főiskolai tanára, *Köte Sándor*, *Durkó Mátyás*, a Kossuth Lajos Tudományegyetem docense, *Komlósi Sándor*, a Pécsi Tanárképző Főiskola főiskolai tanára és *Gordosné Szabó Anna*, a Budapesti Gyógypedagógiai Főiskola docense is. A résztvevők munkájuk során – a szekció címének megfelelően – a különböző neveléstudományi intézetek az 1961-es reformhoz való kötődésüket igyekeztek prezentálni.

Nagy Sándor szekciónyitó referátumában meghatározta az igazi – a kongresszus által helyesnek tartott – szocialista neveléstudományt. Nem meglepő módon a kongresszuson képviselt ideológiájának megfelelően a szocialista neveléstudománynak az 1961-es törvény által képviselt elveken kell állnia. A neveléstudomány tárgyában is ez a szakmai-ideológiai elképzelés cseng vissza, ahogyan *Nagy* mondta „a szocialista pedagógia tárgya nem más, mint a fejlődő személyiségnek a célirányosan szervezett közösségi élet feltételei között történő tervszerű alakítása és önalakítása, a személyiségnek a szocialista kultúra alapvető javai útján történő meghatározása és önmeghatározása, mindezek útján pedig a fejlődő, demokratizálódó életre, az alkotó, munkás tevékenységre való képessé tétele (*Kiss*, 1971. 168. II. kötet)”. *Nagy Sándor*, ahogyan már az ötvenes évek elején a sztálinista-rákosista korban, úgy most 1970-ben is, a megvalósítandó ideológiai célok szakmátságát a neveléstudományon belül a didaktika és a tantervelmélet feladataként értelmezte. A régi-új didaktikának és tantervelméletnek, a változatlanul reprezentált 1961-es oktatási reformon alapuló szocialista ideológia alapján, a tanulói aktivitáson, a képességek fejlesztésén és az oktatás nevelési funkcióján kell szerveződnie (*Kiss*, 1971. 168-169. II. kötet).

Míg az *Ágoston György* vezette második szekcióban – *Korunk nevelési feladatai és a nevelési tényezők együttműködése* – *Lénárd Ferenc* volt az a neveléstudós, aki a pszichológia szerepét hangsúlyozta a pedagógia területén, addig ezt a szerepet a negyedik bizottságban *Kelemen László* töltötte be. *Kelemen* kiemelte a lélektan szerepét az iskolaügy területén – elsősorban a programozott oktatásra és a szovjet kísérletekre hivatkozva. Azonban hangsúlyozta, hogy a lélektani eredmények áttemelését a pedagógiába csak neveléstudósok végezhetik el (*Kiss*, 1971. 176.). *Kelemen* ezzel az aktussal a pedagógia kontrollját hirdette meg a pszichológia felett, s ennek értelmében a pszichológiának a neveléstudomány jármájában szabad csak működnie. A lélektan pedagógiájának való alávetettségének kérdése azért is figyelemre méltó *Kelemen László* értelmezésében, mert *Kelemen* 1957-ben szerzett neveléstudományi kandidátusi címet neveléslélektani témában (MTA, 1962), 1969-ben pedig már a pszichológiai tudományok akadémiai doktora lett szintén a neveléslélektan területén belül (MTA, 1970). A megváltozott szakmai-politikai helyzetet mutatja az is, hogy *Nagy Sándor* az ötvenes évek elején a didaktikát el-lendiszcipinaként fogalmazta meg a bukott pedológia és nyugati eredetű lélektannal szemben (*Sáska*, 2009. 120.), és 1970-ben pedig ebben a *Nagy Sándor* vezette szekcióban szólal fel a lélektan érdekében *Kelemen László*. Ettől függetlenül azonban az is észrevehető, hogy az ötvenes évek elején diszkreditált lélektan a hruscsovi korszak antisztálinista rehabilitációjának köszönhetően (sz. n., 1957) a hatvanas évtized végére már az oktatásügy szerves részévé vált, különösen az V. Nevelésügyi Kongresszus szakemberei számára.

A szocialista ideológia harcos jellege a szekcióban *Zibolen Endre* neveléstörténeti felszólalását követően került előtérbe. *Zibolen* referátumában kiemelte a neveléstörténet szerepét a korszerű pedagógiai kutatások között (*Kiss, 1971. 186. II. kötet*), és erre reflektálva *Földes Éva* – aki ekkor az MTA Pedagógiai Bizottság tagja – kifejtette, hogy „a neveléstörténet harci eszköz, amelyet a párt ideológiai harcaiban is mindenkor fel lehetett és fel kell használni” (*Kiss, 1971. 187. II. kötet*). Ez azt jelentette, hogy a neveléstudomány művelése közvetlen politikai tevékenység, amelynek a Kongresszus adott színteret.

A közoktatási irányítás korszerűsítése című szekció szakmai és politikai nézetei, ideológiai

Az V. Nevelésügyi Kongresszus történetében „*A közoktatási irányítás korszerűsítése*” nevű szekció helyzete – talán – az egyik legérdekesebb fejezet. A kongresszus eredeti koncepciója szerint ilyen szekció nem is szerepelt a kongresszus programjában. A MPT-n belül megalakult Pedagógiai Vezetési Szakosztály kezdeményezte, hogy vegyék fel a kongresszus programjába az oktatásirányítás mikro- és makroszintű kérdéseit taglaló szekciót. Azonban a társaság tagjai ezt ellenezték, s csak az MPT vezetőségének segítségével és jóváhagyásával sikerült a kongresszuson önálló szekcióként való részvételt kiharcolni (*Kiss, 1979. 89.*). Az MPT-ben megjelenő konfliktus forrása egyelőre nem tisztázott, egy értelmezés szerint a neveléstudomány más területének képviselői és az oktatásirányítók egy részének nem állt érdekében, hogy ez az új diszciplína és megközelítési mód a szocialista neveléstudomány része legyen (*Halász, 1984*).

A szekciót *Hantos János*, Budapest Főváros Tanácsának V. B. elnökhelyettese vezette. A szekción résztvevő volt *Báthory Zoltán*, az OPI főiskolai adjunktusa, *Kálmán György*, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője, *Mezei Gyula*, fővárosi oktatási osztályvezető, *Kerékgyártó Imre*, vezető szakfelügyelő és *Deák Ferenc*, megyei művelődésügyi osztályvezető is. S habár a szekcióban felszóltak nem budapesti oktatásirányítók – például miskolci művelődésügyi osztályvezető, vagy nyíregyházi általános iskolai igazgató is – azonban a tagok többnyire fővárosi oktatásirányítói voltak, s így a szekció az ő oktatásirányítási-politikai, szakmai-technikai és ideológiai elképzeléseiket képviselte. Ennek jellemzői az oktatásirányítási rendszer kritikája és az oktatásirányítás-tanügyigazgatás új, leginkább tudományos alapokra való helyezése körül rajzolódott ki. A bizottság munkáját a szekció vezetőjének kádári korszakban illesztett antisztálinista ideológián alapuló bevezető referátuma alapozta meg. A fővárosi oktatásirányító elítélte az 1945 előtti társadalmi-politikai berendezkedést, az ötvenes évek rákossista oktatásirányítását és üdvözölte az 1961-es oktatási törvényt (*Kiss, 1971. 214. II. kötet*).

A kongresszus hangvételére és a szekciók munkájára jellemző volt, hogy amennyiben bírálták a fennálló berendezkedést és annak oktatáspolitikáját kritizálták, akkor azt igyekeztek burkoltan, rejtett formában megtenni – különösen az MPT prominens képviselői. Azonban ez a finom distinkció kevésbé volt jellemző a közoktatás irányításával foglalkozó szekció résztvevőire. Hozzászólásaikban kritizálták a szakfelügyelet magas létszámát, a felügyelet iskolatípus szerinti differenciálatlanságát, a felügyelők igazgatási és nem pedagógiai státuszát, a felügyelők pénzbeli megbecsültségének hiányát, az oktatásirányítás nevelésközpontú deficitjét, az oktatáspolitikai ciklusok gyors változását, ezzel összefüggésben az oktatásirányítás elveiben megjelenő egység hiányát – főleg a középfokú oktatásban –, és az oktatásirányítói rendszer szereplőinek pontos feladat-meghatározásának elmaradását (*Kiss, 1971. 129–147; 211–247.*). Látható, hogy a szekció résztvevőinek baj-listája jelentős volt, s lényegében az egész oktatásirányítási rendszert kritika tárgyává tették.

A szekció elnöke az oktatásirányítás nyelvezetének tudomány alapú egységesítését javasolta, mondván a különböző érdekcsoportok más-más nyelvezetet használnak, és ez jelentősen megnehezíti az oktatásirányítás egységességének kialakítását (*Kiss, 1971. 244. II. kötet*). Azonban ez nem csak a szekció tagjai által megfogalmazott és érvényesnek tartott tudományosság dominanciáját jelenhette az oktatásirányítás felett, hanem az egységes

nyelvezet megteremtőinek hatalmát a tanügyigazgatás-oktatásirányítás többi csoportja felett is. Ugyanígy *Báthory Zoltán*, az OPI főiskolai docense, a szakfelügyeleti munkát a tudományosság elvei felé igyekezett orientálni és azt mondta, hogy „a felügyelőknek kicsit kutatóknak is kellene lenniök, akik jól ismerik az oktatás korszerű eszközeit, a hatékony módszerek alkalmazására tanítják az iskolában dolgozó kollégákat” (*Kiss*, 1971. 221. II. kötet).

Összefoglalás

Az V. Nevelésügyi Kongresszus a baloldali beállítottságú neveléstudományi szakemberek és pedagógusok jelentős oktatáspolitikai eseménye volt a hatvanas évtized végén. A kongresszus résztvevői egységesen tudták artikulálni baloldali, társadalmi különbségeket csökkenteni kívánó, új gazdasági mechanizmus ellenes, 1961-es oktatási reformon alapuló szakmai-politikai ideológiájukat. A kongresszust támogatták a mechanizmus ellenes MSZMP-s és szakszervezeti vezetők is. Azonban az MSZMP részéről *Aczél György* volt az, aki fellépett a kongresszuson jelentős csoporttá szerveződött politikai és egyben pedagógiai erőkkal szemben.

A pedagógiai lélektan is szerves részét képezte a kongresszuson megjelenő szakmai nézeteknek. A pszichológia más ágaitól különböző neveléslélektan neveléstudományi képviselőinek többsége ugyanazzal a társadalmképpel dolgozott 1957-et követően és az iskolareform ideje alatt is.

Az 1961-es iskolareform elveit alapvetően megfelelőnek tartották a kongresszuson megjelent szakmai csoportok, azonban annak implementációját egyes esetekben bírálták. Így helytelennek tartották a pedagógus-továbbképzési rendszerben végbemenő decentralizációs folyamatokat. Továbbá a kongresszuson felszólaló csoportok a hatvanas években a politika hatására az oktatásügyben elkezdődő ideológiai enyhüléssel sem értettek egyet, mivel ez a folyamat az állami ideológia és befolyás gyengülését is jelentette számukra az oktatási mezőben. Ezzel magyarázható, hogy a kongresszus negyvenes-ötvenes években szocializálódott résztvevői a szocialista pedagógiát csak erős ideológiai keretben, állami befolyás mellett tartották elképzelhetőnek. Lényegében a saját, 1961-ben győzelemre vitt radikális ideológia megvalósulásának sikertelenségét kérték számon a politikai vezetéstől kilenc évvel később (vö. *Halász*, 1988–1989). A kongresszuson jelent meg az a generáció, amely majd a hetvenes-nyolcvanas években, illetve a rendszerváltozást követően lett az oktatásirányítás és a neveléstudomány meghatározó csoportja.

Köszönetnyilvánítás

Itt köszönöm meg *Sáska Géza* értékes észrevételeit.

Szakirodalom

1. Aczél György (1971): *Eszmének erejével*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
2. Bakonyi Pál (1965): A pedagógusok átképzése és továbbképzése. In: Simon Gyula (szerk.): *Nevelésügyünk húsz éve. 1945–1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 559–600.
3. Báthory Zoltán (2001): *Maratoni reform*. Önkonet, Budapest.
4. Bauer Tamás (1981): *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
5. Berend T. Iván (1974): *A szocialista gazdaság története Magyarországon: 1945–1968*. Kossuth Kiadó, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
6. Berend T. Iván (1983): *Gazdasági útkeresés 1956–1965: a szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
7. Boros Ferenc (1966, szerk.): *Makarenkóra emlékezünk*. Pedagógusok Szakszervezete, Táncsics Kiadó, Budapest.
8. Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
9. Halász Gábor (1984): *Felügyelet és oktatásirányítás: történeti – szociológiai elemzés 1945-től napjainkig*. Oktatókutató Intézet, Budapest. URL: http://halaszg.ofi.hu/download/Felugyelet_es_oktatasiranyitas.htm Utolsó letöltés: 2016. augusztus. 12.
10. Halász Gábor (1988): *Az oktatáspolitikai alakításának állami-politikai mechanizmusai a hetvenes és a nyolcvanas évek elején*. URL: http://halaszg.ofi.hu/download/Oktataspolitika_60-70-es_ekve.htm Utolsó letöltés: 2016. szeptember 19.
11. Halász Gábor (1988,1989): Radikális ideológia és kompromisszumos gyakorlat: oktatáspolitikai Magyarországon a hatvanas évek elején. *Medvetánc*. 4. 1. 243–252.
12. Heller Ágnes (1997): 1968. *Beszélő*. 11. szám. URL: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1968> Utolsó letöltés: 2016. augusztus. 12.
13. Huszár Tibor (2003): *Kádár János politikai életrajza*. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
14. Kelemen Elemér (2003): Oktatáspolitikai irányváltások Magyarországon a 20. század második felében (1945–1990). *Új Pedagógiai Szemle*. 9. 25–32.
15. Kelemen Elemér (2007): A nevelésügyi kongresszusok története. In: Kelemen Elemér (szerk.): *A tanító a történelem sodrában*. Iskolakultúra, Pécs. 136–157.
16. Kelemen Elemér (2015): Reform vagy ellenreform? Az 1972-es oktatáspolitikai határozatról. In: Donáth Péter (szerk.): *Filozófia-Művelődés-Történet 2015*. Trezor Kiadó, Budapest. 191–221.
17. Kemény István (1967): *A mobilitás társadalmi összefüggései*. Statisztikai Kiadó, Budapest.
18. Kiss Árpád (1971, szerk.): *V. Nevelésügyi kongresszus*. I–II. kötet. Budapest.
19. Kiss Gyula (1979): A pedagógiai vezetés szakosztálya. In: Simon Gyula (szerk.): *Egy évtized a szocialista nevelésügyért*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 82–102.
20. Kornai János (2005): *A gondolat erejével*. Osiris Kiadó, Budapest.
21. Mészáros István (1992): *Neveléstörténeti füzetek 10*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
22. MTA (1962): *A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja (1962)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
23. MTA (1970): *A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja (1970)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
24. Nagy Sándor (1978, szerk.): *Pedagógiai Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
25. Pataki Ferenc (1964) (ford.): *Makarenko és a mai iskola*. Tankönyvkiadó, Budapest.
26. Pataki Ferenc (1965, szerk.): *A. Sz. Makarenko nevelélméleti művei*. Tankönyvkiadó, Budapest.

27. Pataki Ferenc (1966): *Makarenko élete és pedagógiája*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
28. Pataki Ferenc. (1969): Makarenko élete és pedagógiája. A kandidátusi disszertáció tézisei. *Pedagógiai Szemle*, 5. 407–422.
29. Pataki Ferenc (2005): *A Nékosz-Legenda*. Osiris Kiadó, Budapest.
30. Rókusfalvy Pál (1960): A személyiségnevelés néhány kérdése Makarenko pedagógiai gyakorlatában. *Pedagógiai Szemle*, 5. 399–411.
31. Simon Gyula (1979, szerk.): *Egy évtized a szocialista nevelésügyért*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.
32. Sáska Géza (2008): A reformpedagógia alakváltozása az 1945-ös „kis” és az 1947 utáni „nagy” rendszerváltást követő időszakban. *Iskolakultúra*. 1–2. 3–23.
33. Sáska Géza (2009): A szocialista neveléstudomány kialakulása és függősorba süllyedése – a didaktika példáján. In: Németh András és Biró Zsuzsanna Hanna (2009, szerk.): *A magyar neveléstudomány a XX. század második felében*. Gondolat Kiadó, Budapest. 98–130.
34. Sáska Géza (1992): A reform reformjának reformja. Tantervpolitika az 1945 utáni Magyarországon. *Világosság*. 3. 183–193.
35. Szokolszky István (1959): A szocialista pedagógia „logikája” Makarenko műveiben. *Pedagógiai Szemle*. 4. 344–361.
36. Sz. N. (1957): Sokrétűen és alaposan tanulmányozzuk a gyermeket. *Pedagógiai Szemle*. 1. 8–14.
37. Trencsényi László (2007): Autonómia és/vagy transzmisszió? A Magyar Pedagógiai Társaság 1967-es újjáalakulásának tanulságai. In: Kiss Endre és Buda András (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és az eredményesség akadályai: az V. Kiss Árpád Emlékkonferencia előadásai*. 169–173.
38. Trencsényi László (2011): *A maratoni reform*. Önkonet. Budapest.
39. Vass Henrik (1968, szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai: 1963–1966*. MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, Budapest.
40. Vass Henrik (1974, szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai: 1967–1970*. MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, Budapest.
41. Vass Henrik (1978, szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai: 1963–1966*. MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, Kossuth, Budapest.
42. Zrinszky László (1964): *Makarenko etikai nézetei*. Tankönyvkiadó, Budapest.